

ՎԱՐԴԱՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

ԹՈՒՐԶՄԵՆ ԷՄԻՐՆԵՐԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԸ ԱՐԳԱՎԱՆԴ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

Վերջերս Արմավիրի շրջանի Արգավանդ գյուղում Կարա-Կոյունլու թուրքմենական էմիրների դամբարանի մոտ Հայաստանում Թուրքմենստանի դեսպանատան նախաձեռնությամբ տեղադրվեց հուշաքար, որի բացման հանդիսավոր արարողությունը հրավիրված էր նաև Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը: Իր ելույթում Վեհափառ Հայրապետը նշեց, որ էմիրների դամբարանի, ինչպես նաև Երևանում Հուսեյն Ալի պարսիկ խանի կառուցած Կապույտ մզկիթի նկատմամբ հոգատար վերաբերմունքը լավ վկայությունն է այն բանի, որ Հայաստանում մեծ խնամքով պահպանվում են և՛ քրիստոնեական, և՛ ոչ քրիստոնեական հուշարձանները: Հայաստանում կրոնական բնույթի խնդիրներ չկան, և մեր ժողովուրդը հարգալից վերաբերմունք է դրսևորում նաև մահմեդական իշխողների ստեղծած կառույցների նկատմամբ:

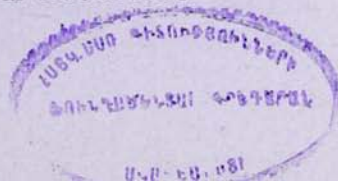
Արգավանդի դամբարանը, որը վաղուց հայտնի հուշարձան է, ուսումնասիրվել է միայն վերջին ժամանակներս: Նշանավոր արևելագետ, Մաշտոցի անվան Մատենադարանի բաժնի վարիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Հակոբ Փափագյանը վերծանել է 12 մետր բարձրություն ունեցող այդ դամբարանի վերին մասում փորագրված արաբերեն արձանագրությունը և պարզել, որ այդ դամբարանը կառուցված է 1413 թ. Կարա-Կոյունլու Սաադ իշխանական ընտանիքի անդամների գերեզմանի վրա: Հ. Փափագյանը 1961 թ. Մոսկվայում լույս է ընծայել այդ արձանագրության արաբերեն վերծանությունը և ռուսերեն թարգմանությունը: Նրա ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ 1411 թ. (գուցեն ավելի վաղ) Արարատյան դաշտում իշխում էր էմիր Սաադի որդի Փիր-Հուսեյնը և նրա իշխանության սահմանները հասնում էին մինչև Կարս: 1412 թ. Կարսում ընդօրինակված մի ձեռագիր Ավետարանի հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Փիր-Հուսեյնը վերականգնել է և վերաշինել Կարս քաղաքը, որն ավերվել էր հավանորեն Լանկ-Թամուրի արշավանքի ժամանակ:

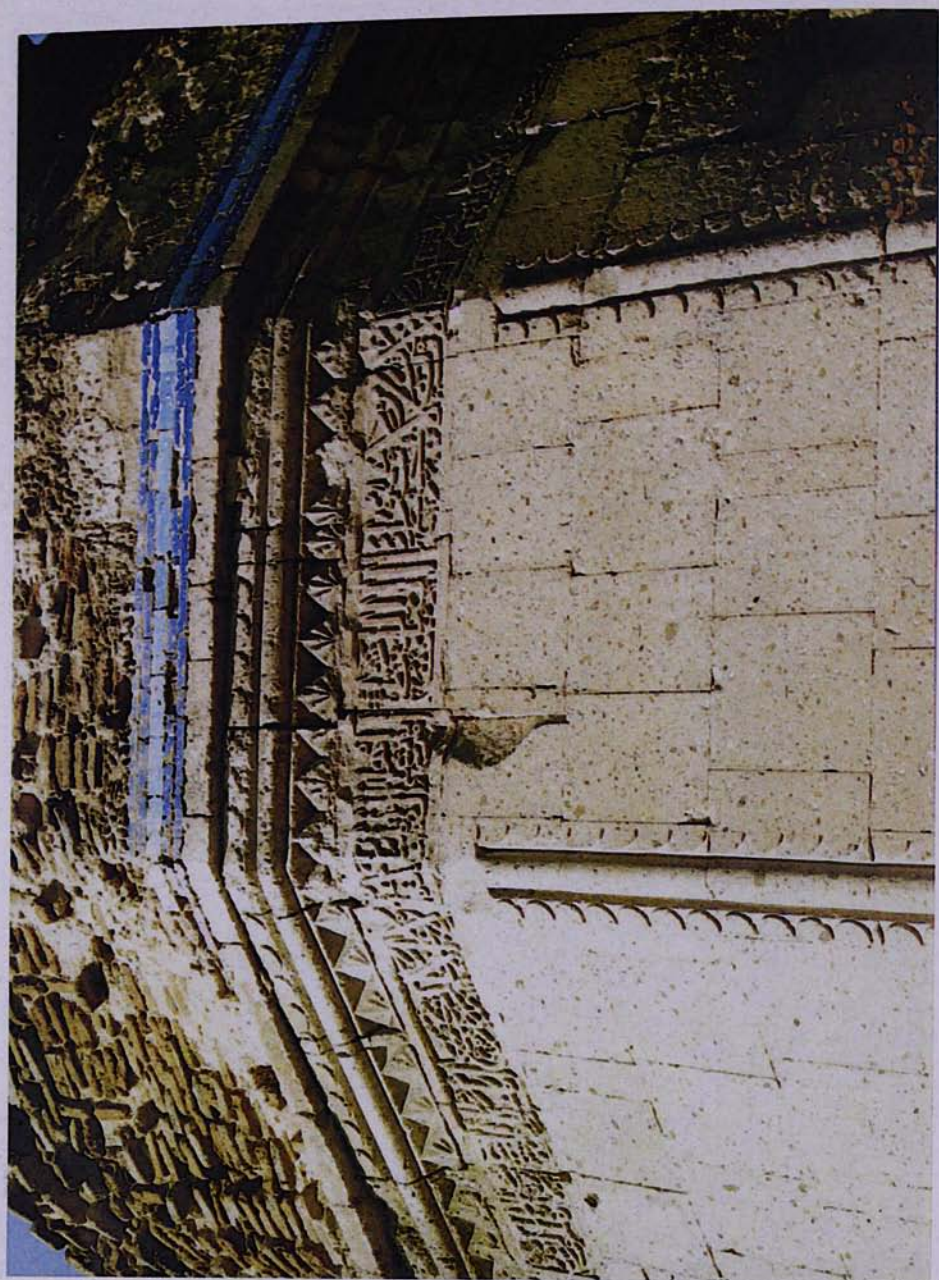
Արգավանդ գյուղում եղել են մահմադարյա երկու դամբարաններ ևս, որոնք չեն պահպանվել:

Սաադների գերդաստանի ղեկավարն էր Կարա-Կոյունլու Կարա-Յուսուֆը, որը հալածվել էր Լանկ-Թամուրի կողմից և ջելաիրյան Սուլթան Ահմեդի հետ բանտարկված էր Սիրիայի և Եգիպտոսի մամլուկ սուլթան Ֆարաջի մոտ: 1405 թ. Չիգաստան արշավելիս մահանում է Լանկ-Թամուրը, և այդ լուրը ստանալով՝ Ֆա-

ԹՈՒՐԻՔՄԵՆ ԷՄԻՐՆԵՐԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԸ ԱՐԳԱՎԱՆԴՈՒՄ

სამეფო სასახლის კედელი, რომელიც აგებულია სპილენძის ქვით.

էր, որ 1441 թ. Հայոց Հայրապետական Աթոռը վերահաստատվեց Ս. Էջմիածնում: Այդ տեղափոխությունը հայ ժողովրդի կյանքում ունեցավ վիթխարի քաղաքական, եկեղեցական ու մշակութային նշանակություն: Էջմիածինը վերստին դարձավ հայ ժողովրդի հոգևոր կենտրոնը: Ջհանջախը ձգտում էր ավելացնել հայ բնակչության թիվը: 1436 թ. Էրզրումի մոտ հաղթանակ տանելով Աղ-Կոյունլու Օսմանի նկատմամբ՝ Ջհանջախը մեծ թվով հայերի տեղափոխում է Արևելյան Հայաստան և բնակեցնում Արարատյան դաշտում ու Սյունիքում: 1468 թ. ընթրիմակված ձեռագիր Ավետարանի հիշատակարանի հեղինակ Մկրտիչ կրոնավորը Ջհանջախի մասին գրում է, որ նա քրիստոնյաների պաշտպանն էր և նրա ժամանակ կառուցվել ու վերանորոգվել են բազմաթիվ եկեղեցիներ, Հայաստանում իշխել է խաղաղությունը և բազմապատկվել հոգևորականների թիվը (տե՛ս, Լ. Խաչիկյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հ. Բ, էջ 270-271):

Հայ եկեղեցու և հոգևորականների հանդեպ Ջհանջախի ունեցած հատուկ վերաբերմունքի մասին վկայում են նրա հրովարտականքը, որոնց մի մասը պահվում է Մատենադարանում: 1449 թ. հրովարտականով նա Տաթևի և Վաղուդիի վանքապատկան հողերն ու նրանցից ստացված բերքն ազատում է հարկերից: Մեկ այլ հրովարտականով նա կրկին ազատում է Տաթևի և Վաղուդիի վանքապատկան հողերը բոլոր տեսակի հարկերից և Գյուլչայի վիլայեթի հայ հոգևորականությանը ենթարկել է տալիս Տաթևի վանքի վանահայր Օմավոն վարդապետին: Իսկ Ջհանջախի կին Բեգում խաթունը 1462 թ. հաստատում է Գանձասարի Կաթողիկոս Հովհաննեսի իրավունքները և տվյալ տարածքի պետական մարմիններին առաջարկում չճնշել նրան, նպաստել նրա իշխանության ամրապնդմանը այդ վայրերի հոգևորականների վրա: Նման բնույթի հրովարտականք են տվել Հայոց եկեղեցուն նաև Ջհանջախի որդի հասան Ալին (1468 թ.): Աղ-Կոյունլու Ուզուն Հասանը հրովարտականով Դարաշամբի հայ հոգևորականությանն ազատել է «խարաջ» և «ջիզյա» հարկերից: 1487 թ. նման բնույթի հրովարտակ է տվել Գանձասարի Կաթողիկոս Օմավոն վարդապետին Աղ-Կոյունլու փառիշաֆ Յակոբը: Պատահում էր, որ թուրքմեն տիրակալները տեղական հոգևոր առաջնորդների պաշտպանության հարցերով դիմում էին Կաթողիկոսին: Այսպես, 1493 թ. Աղ-Կոյունլու փառիշաֆ Ռուստամը Էջմիածնի Կաթողիկոս Սարգսին է դիմում և առաջարկում, որ չճնշի և չհալածի Ս. Թադեոս վանքի առաջնորդ Ջաքարիա վարդապետին:

Հայտնի է այն մեծ պայքարը, որ վարում էր Ուզուն Հասանն իր տիրույթների սահմանների ամրապնդման ուղղությամբ: Այդ իրադարձությունների պատմությունը չափածո ձևով տվել է 1472 թ. Մովսես Արծկեցին, իսկ ավելի ուշ, 1476 թ., Ստեփանոս Չմշկածագեցին:

1474 թ. մեկ այլ հայ հեղինակ՝ Պողոսը, գրում է, որ գրավելով Բաղեշը՝ Ուզուն Հասանը կոտորում է մեծ թվով մարերի (քրդերի), իսկ հայերի հետ նա շատ լավ է վարվում, ոչ մի հայ գերի չի վերցվում: Ուզուն Հասանն անհամաձայնացած էր, որ 1453 թ. Կ. Պոլիսը գրավելուց հետո նշանակալից չափով ուժեղացել էր Օսմանյան կայսրությունը: Նա ձգտում էր ստեղծել հակաօսմանյան դաշինք: 1468 թ. նա Խուս-

լիա է ուղարկում պատվիրակություն, որի մեջ կարևոր դեր էր ստանձնել հայազգի վաճառական Միրաբը: Ըստ վենետիկյան հեղինակ Կատերինե Զեմոնի, թուրքմեն պատվիրակները Օսմանյան կայսրության և Եգիպտոսի դեմ առաջարկում էին ստեղծել միացյալ դաշինք: Այդ դաշինքի անդամները լինելու էին՝ Արևմուտքում՝ վենետիկյան համրապետությունը, Հոռոմի Պապը, Նեապոլիտանական կայսրությունը և Հունգարիան, իսկ Արևելքում՝ Աղ-Կոյունլուների պետությունը, Կարամանիան և Կիպրոսը: Այդ դաշինքը սակայն չկնքվեց, և Ուզուն Հասանը միայնակ մնաց թուրքերի դեմ, բայց չհուսալքվելով 1472 թ. մա մեծ զորք հավաքեց, բաղկամաց 100000 կովոդներից, մեծ մասամբ՝ հեծյալներից, և արշավեց թուրքերի դեմ: Սկզբում թուրքմենները գրավում են Թոխաթը: Հարկ է մշել, որ այս դեպքերի ժամանակ հայերի համակրանքն ամբողջովին թուրքմենների կողմն էր: Մի անգամուհայ հեղինակ, ուշագրավ տեղեկություններ թողնելով 1472 թ. պատերազմական գործողությունների մասին և նկարագրելով թուրքական սուլթան Մահմեդ II-ի կողմից Երզնկայի գրավումն ու հրկիզումը, պատմում է Մալաթիայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտի մասին: Ուզուն Հասանի զորքերի մասին հեղինակը մի քանի անգամ օգտագործում է «մեր զորքերը» արտահայտությունը, քանի որ թուրքմենները պաշտպանում էին հայկական տարածքը թուրքերի ոսմնագություններից: Այդ կոիվներն ավարտվում են թուրքմենների հաղթանակով, բայց 1473 թ. օգոստոսի 12-ին Դերջանի դաշտում տեղի ունեցած ճակատամարտի ժամանակ թուրքմենները պարտություն են կրում: Սպանվում է Ուզուն Հասանի որդի Զեյնալը: Ակադ. Լ. Խաչիկյանը, որը հրատարակել է այդ ժամանակ կազմված հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, գրում է, որ այդ պարտությունները մեծ ցավով են ընդունում հայերը: Դրանից հետո թուրքերը մտնում են Բաբերթ, ավերում, հրկիզում այն, որից հետո Արևմտյան Հայաստանի մի մասը վերջնականապես ընկնում է թուրքական տիրապետության տակ:

Ինչպես տեսնում ենք, հայ-թուրքմենական կապերը հին պատմություն ունեն, մրանք վկայում են մեր ժողովուրդների համագործակցության մասին և բնական է այն ուշադրությունը, որ այսօր մվիրվում է թուրքմեններից հայոց երկրում մնացած հուշարձանին: